

*ELMİRA MƏMMƏDOVA-KEKEÇ (Azərbaycan)**

TÜRK XALQLARI ƏDƏBİYYATINDA ƏRUZ VƏZNLI VÜCUDNAMƏLƏRİN STRUKTUR SEMANTİKASI

Xülasə

Vücudnamə insan ömrü ilə bağlı digər mətnlər kimi bir çox türk xalqlarının ədəbiyyatında müraciət edilən janrlardandır. Son illərə qədər vücudnamələr sadəcə aşiq yaradıcılığının tədqiqat obyekti kimi öyrənilir və ancaq heca vəznində qələmə alınmış şeirlər olaraq başa düşülürdü. Lakin ümumtürk ədəbiyyatı kontekstində bu janrın bədii ifadə imkanlarının həm də ərüz vəznində və sərbəst şeirdə olduğunu görürük. Vücudnamənin ilkin klassik örnəkləri ərüz vəznində qələmə alınmışdır. Buna nümunə olaraq, türk xalqları ədəbiyyatında türkcə ilk məsnəvilərdən birinin müəllifi kimi Yusif Xas Hacıbi və onun “Qutadqu-bilig” əsərindəki vücudnaməni göstərə bilərik. Həmin əsər Firdovsinin “Şahnamə”si, Nizaminin “İsgəndərnamə”si kimi ərüz vəzninin müəqarib bəhrində qələmə alınmışdır. Yunus Əmrənin döviyyə-vücudnamə nümunəsi olan “Könül” rədifli qəzəli və Aşiq Paşanın ərüz vəzninin rəməl bəhrində yazdığı “Qəribnamə” adlı məsnəvisindəki vücudnamə örnəyi də ərüz vəznindədir. Bundan başqa, Nizami Gəncəvi, Əhmədi, Lamii, Manisalı Cami kimi müəlliflərin öz məsnəvilərində yer verdikləri vücudnamələr, daha doğrusu, baş qəhrəmanın epik bioqrafiyasının verildiyi şeir parçaları ərüz vəznindədir. Bədri DİLŞADIN “Qoca və gənc” adlı vücudnaməsi də XV əsrdə ərüz vəznində qələmə alınmış vücudnamələrdəndir. Müəllifi məlum olmayan “Öyüdnəmə” başlıqlı bir nəsihətnamə-vücudnamə də ərüz vəzninin həzəc bəhrindədir. Bu vücudnamələrdə ərəb və fars dillərinin təsiri daha çox hiss olunur. Əruz vəznli vücudnamələr heca vəznilərdən fərqli olaraq, müstəqil deyil, digər poetik mətnin içərisində yer alması ilə səciyyələnir. Məqalədə ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə bu vücudnamələrdən bəhs edilir və təhlilə cəlb edilir.

Açar sözlər: *ərüz, vücudnamə, məsnəvi, Yusif Xas Hacıbi, Nizami Gəncəvi, Aşiq Paşa.*

Vücudnamə janrı türk xalqları ədəbiyyatında insanın yaradılması, anadan olması, ömrü və axirəti ilə bağlı məzmun özəlliklərini ehtiva edir. Bu janrın ilkin örnəklərinə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri arasında rast gəlirik. Vücudnamələrin ümumtürk yazılı ədəbiyyatında inkişaf prosesi isə Orxon abidələri olan “Bilgə Xaqan” və “Kültigin” mətnlərindən başlanır. “Göytürk nəsi” adlandırılan bu nümunələrdə heca vəzninə yaxın bir ölçü ilə insan ömrünün müəyyən məqamları əks olunur. “Kültigin” abidəsinin şərq tərəfinin 31-ci sətrində deyilir: “*Kangım kağan uçdukda inim Kül Tigin yifti yaşda kaltı] Umay teg ögüm katun kutinga inim*”

* Azərbaycan, Bakı Avrasiya Universiteti, Ümumi filologiya kafedrasının müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. E-mail: mamedovaelmira4@gmail.com

Kül Tigin er at buldi. Altı yigirmi yaşına eçim kağan ilin törüsün ança kazgandı” (Ergin, 1989: 72).

Tərcüməsi: *“Babam kağan uçuğunda küçük kardeşim Kül Tigin yedi yaşında kaldı..... Umay gibi annem hatunun devletine küçük kardeşim Kül Tigin er adını aldı. On altı yaşında, amcam kağanın ilini, töresini şöyle kazandı”* (Ergin, 1989: 25-26).

Göründüyü kimi, mənsur şeir kimi qələmə alınan mətn türk xaqanının ömrünün müəyyən illərini və ya tərcümeyi-halını əks etdirən ilk nümunələrdəndir.

Türk xalqlarının yazılı ədəbiyyatının daha sonrakı mərhələsi islami türk ədəbiyyatının formalaşması və bu kontekstdə ilk nümunələrin qələmə alınmasıdır. Həmin nümunələr arasında ilk olaraq “Qutadqu bilik” və “Divani-hikmət” əsərlərinin adlarını çəkmək mümkündür. Qeyd edək ki, “Qutadqu bilik”dəki vücutnamə əruz, “Divani-hikmət”dəki vücutnamə isə heca vəznindədir. Türkiyəli alim Amil Çələbioğlu vücutnamələrin vəzn xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyi probleminə toxunur və bununla bağlı aşağıdakıları qeyd edir: “Klasik Türk edebiyatı, konu, muhteva ve şekil hususiyetleri bakımından sanıldığından çok daha zengin ve orijinaldir. Böyle olmakla beraber bu yönde meseleler, her zaman için ümumi ve mukayeseli olarak ele alınmadığından edebiyatımızın hakiki şahsiyeti, henüz tamamiyle ortaya konulmuştur denilemez. Yüzyıllar öncesinden günümüze kadar edebi bir tür halinde devam edegelen yaşnameleri, bu mevzuda bir misal zikredebiliriz. Bu nevin tesbit edebildiğimiz örnekleri, daha çok müstakil parçalar şeklinde ve hece vezniyle yazılmıştır. Aruzla yazılanlar ise Kutadgu Bilig, Muradname gibi mesnevilerin bir cüzüdür” (Çelebioğlu, 1998: 381). Tədqiqatçının vurğuladığı kimi, hər hansı bir janrın arxitektikasının məzmun və forma xüsusiyyətlərini tam olaraq öyrənmək üçün onun inkişaf yolunu bütövlükdə, həm də ümumtürk ədəbiyyatı kontekstində izləmək vacibdir. Belə olan halda hər hansı bir janrın inkişaf prosesində baş verən struktur-semiotik dəyişmələri aydın şəkildə görmək mümkündür. Əks halda vücutnamə aşiq şeirinin ifadə forması kimi (sadəcə qoşma və gəraylı olaraq) başa düşülür və janrın arxitektikasının tarixi qatları dəyərləndirmədən kənar qalır. Bu tarixi qatlardan biri də türk xalqları ədəbiyyatında əruzun yayılması ilə bağlıdır. “Türk xalqları əruz vəznini farslardan təqribən iki əsr sonra – XI əsrdə qəbul edib öz poeziyalarında işlətməyə başladılar. Və elm aləmində əruz vəznində yazılan ilk türkdilli əsər Yusif Balasaqunlunun “Qutadqu bilik” poeması hesab olunur. Bununla da türk xalqlarının poeziyasına daxil olan əruz vəznə, bundan sonra klassik üslubda yaranan türkdilli şeirin əsas vəzninə çevrildi” (Quliyev, 2013: 56).

Beləliklə, ümumtürk ədəbiyyatı kontekstində vücutnamə hər iki vəzndə öz ifadəsini tapan bir janrdır. Türk xalqları ədəbiyyatında ilk türkcə məsnəvi örnəyi olan “Qutadqu bilik” əsərindən başlayaraq, müəyyən məsnəvilər daxilində qəhrəmanın ömrünün ifadəsində vücutnaməyə müraciət edilir. Bu isə qədim türk dastan ənənəsindən qaynaqlanır.

1. “Qutadqu bilik”də vücutnamə: vəzn və məzmun özəllikləri

1069-1070-ci illərdə qələmə alınmış bu əsər islam və ərəb mədəniyyətinin təsiri altında yazılmış ilk türk məsnəvisi kimi diqqəti cəlb edir. Qaraxanlı dövrünün şairi Yusif Xas Hacib tərəfindən “Şahnamə”nin vəznə ilə, yəni mütəqarib bəhrinin *fəulün, fəulün, fəulün, fəül* ölçüsündə yazılmışdır. Məsnəvi milli vəznə qələmə alınmasa da, dil və struktur baxımından türk ruhunun aynasına çevrilən bir bədii nümunədir. “*Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacib’in 11. yüzilyda Türkçe olarak kaleme aldığı bir eser olup, ilk Türk İslam Edebiyatı ürünlerindendir. Bu yaklaşım, Kutadgu Bilig’in bir takım kaynak ve referanslarına kendiliğinden işaret edebilir. Kısaca, Kutadgu Bilig’in her şeyden önce bir Türk Düşüncesi boyutu, bir de İslam Düşüncesi boyutunun söz konusu olduğunu rahatlıkla ifade edebiliriz*” (Taş, 2010: 1883).

“Qutadqu bilig”ə qədər türk xalqlarının folklor nümunələri arasında geniş yer alan vücudnamənin artıq bu məsnəvi vasitəsilə yazılı ədəbiyyata gətirilməsi həmin əsərin milli və qeyri-millə poetik elementlərin vəhdətinə çevrilməsinin bir sübutudur. Məsnəvinin 11-ci fəslə “Kitabə ad verməyim və qocalığım” adlanır. Məhz bu fəsilə insan ömrünün ötən illərinə toxunan şair həyat haqqında fəlsəfi dəyərləndirmə edir:

+ - - / + - - / + - - / + -

kimiñ kırk/ta keçse/ tiriglik/ yılı	Arxada qalıbsa, kimin qırx yaşı,
esenleş/ti erke/ yégitlik/ tili	Gəncliyi onunla gedir yanaşı
tegürdi /maña el/gin elig /yaşım	Salam, gəlib çatdın, ey əlli yaşı
kuğu kıldı kuzğun tüsi teg başım	Ağ quzğun gibidir ağaran başım
okır emdi altmış mañar kel téyü	Nə söylər əlli yaş? Ölüm bir oğru*
busuğ bolmasa bardım emdi naru	Hər halda gedirəm əcələ doğru
Kimiñ yaşı altmış tüketse sakış	Kim əlvida desə, altmış yaşına
tatıg bardı andın yayı boldı kış	Yaz gedir... yanaşır ömür qışına
otuz yığmışın yandru aldı elig	Otuz nə verdisə, əlli yaş aldı
negü kılğay altmış tegürse elig	Altmış gəlsə çatsa, daha nə qaldı?

* Xəlil Rza tərcümədə əlli yaşdan bəhs etsə də, bu misra orijinal mətnə əslində: “İndi altmış yaş məni çağırır, Əcəlin tələsinə düşməsəm, oraya gedəcəm” şəklindədir.

negü kıldım erki elig men sana	Sənə neyləmişəm, ey əlli yaşım,
nelük türdüñ emdi bu öç kek maña	Qisas istəyənim, bəlkə, baş daşım.
tatıǵ erdi barça yégitlik işim	Şirin gəncliyimdi çıxan qarşıma
aǵu kıldı emdi maña yér aş ım	Kimlər zəhər qatdı mənim aşıma?
bodum erdi ok teg köñül erdi ya	İndi yaydı qəddim, o zamanlar ox
köñül kılǵu ok teg bodum boldı ya	Onda da, indi də arzularım çox (Balasaqunlu, 2003: 43)

Tədqiqatçı İsmail Taşa görə, əsər bir siyasətnamə, nəsihətnamə və ya əxlaq-namə olaraq qələmə alınmışdır. (2010: 1885) Həqiqətən də, məsnəvidə didaktik aspekt üstünlük təşkil etdiyi kimi, vücudnamə hissəsi də insanı öz ömrünü mənalı keçirməyə və hər ötən yaşın qədrini bilməyə çağırış baxımından bir nəsihətamiz mənzumdur.

“Qutadqu bilik” türk xalqları şeiri tarixində ilk vücudnamə mətnini ehtiva edən bir məxəz dəyəridir. Xaqaniyyə türkcəsi ilə yazılmış əsərdəki vücudnamə mətnində ərəb-fars sözlərinin işlənmə səviyyəsi yüksək deyil. Daha sonra digər türk dillərində baş verən səs əvəzlənmələri də abidənin dilində qorunur. Məsələn, türk dillərinin əksərində [y] səsinə çevrilmiş qədim türk dilindəki [d] səsinə məsnəvidə də rast gəlirik. Nümunə olaraq, ayaq – adak, boy – bod sözlərini göstərə bilərik:

***bodum erdi ok teg köñül erdi ya**
köñül kılǵu ok teg **bodum boldı ya.***

Xəlil Rza tərəfindən bu misralar müasir Azərbaycan dilinə aşağıdakı şəkildə çevrilmişdir:

*İndi yaydı qəddim, o zamanlar - ox,
Onda da, indi də arzularım çox.* (Balasaqunlu, 2003: 43)

Göründüyü kimi, bod-boy sözü Xəlil Rza tərəfindən “qədd” şəklində tərcümə edilmişdir, Rəşid Rəhməti Arat isə həmin sözü “vücut” şəklində vermişdir. (Çelebioğlu, 1998: 384). Beləliklə, əsərin tərcümələrində orijinal mətnə nisbətən ərəb sözlərinin işləkliyinin artması müşahidə olunur. Qeyd edək ki, məsnəvinin dilində ərəb və fars sözlərinin nisbəti yüksək olmadığı üçün bu əsərdə mükəmməl əruz sistemindən bəhs etmək mümkün deyil. Yuxarıda verdiyimiz nümunədə açıq və qapalı hecaların bir-birini izləməsindəki uyğunsuzluqlar da bunu sübut edir.

2. Nizaminin xələflərinin məsnəvilərində vücudnamələr:

2.1. “Xosrov və Şirin” əsəri və onun təsiri ilə qələmə alınmış məsnəvilərdə vücudnamələr

Yusif Balasaqunludan sonra məsnəvi daxilində vücudnamə yaradan digər bir sənətkar görkəmli şair Nizamidir. O, fars dilində və həzəc bəhrində qələmə aldığı “Xosrov və Şirin” əsərində baş qəhrəmanın ömür yolunun təsvirində vücudnaməyə müraciət etmişdir. Nizami Xosrovun qəhrəman kimi yetişməsindən bəhs edərkən müxtəlif məsnəvilərdəki vücudnamələrdə olduğu kimi, burada da, əsasən, 40 yaşına qədər insan övladının özünə ad qazanması və ömrünü gözəl bir şəkildə yaşaması ilə bağlı öyüdlər verir.

Nizami Gəncəvinin davamçılarının da məsnəvi yaradıcılığında eyni şəkildə vücudnamə mətnlərinin yer aldığını görürük. Bu baxımdan “Xosrov və Şirin” mövzusunda yazılan nəzirə, eləcə də tərcümə əsərləri xüsusilə seçilir. *“Sasani hükkümdarlarından Hüsrev-i Perviz'in tarihi kaynaklarda yer alan hikâyesinin bir edebi metin halinde ortaya konmasıyla ilk kez Nizami tarafından kaleme alınan Hüsrev ü Şirin, büyük ölçüde, Nizami'nin kuvvetli kalemı sayesinde çok sevilmiş ve ondan sonra birçok şair için bir malzeme teşkil etmiştir. Bu konu Nizami'den sonra, genellikle İran ve Türk şairleri tarafından toplam 56 kez ele alınmıştır. Eser Türk dilinde (Anadolu dışında) ilk kez Kutb adlı bir Kıpçak şairi tarafından Nizami'den tercüme yoluyla ortaya konmuştur.... Ahmed Rıdvan'ın Hüsrev ü Şirin'i, bugünkü bilgilere göre Anadolu sahasında, bu konuda yazılmış üçüncü eserdir”* (Ahmed Rıdvan, 2016: 8). Adətən, insan ömrünün illərinin təhkiyə və təsvirinə qəhrəmanların həyatının nəql olunmasında müraciət edilir. Ahmed Rıdvan Xosrovun müəllim yanına getməsindən bəhs edərkən qeyd edir:

*Çü biş yaşına yetdi şâh Pervîz
İletdiler mu'allim hânəye tîz* (Ahmed Rıdvan, 2016: 235)

Nizaminin xələflərindən Lamiinin “Fərhadnamə” məsnəvisində də baş qəhrəmanın on və on beş yaşlarının təsviri verilir:

*İl içre oldu bu resme işi fâş
Ki tâ 'ömrindən irdi aña on yaş
Çü on dördine irdi yaşı anuñ
Kamu derd oldu içi taşı anuñ* (Lâmiî, 38)

Beləliklə, arxaik dastanlardan türk məsnəvi ədəbiyyatına, həmçinin Nizamini fars dilində qələmə aldığı “Xosrov və Şirin” məsnəvisinə keçən qəhrəmanın epik bioqrafiyası ilə poetik mətnlərə dahi şairin xələflərinin əsərlərində də rast gəlinir.

2.2. Əhmədinin “İskəndərnamə” məsnəvisində vücudnamə qəhrəmanının epik bioqrafiyası

XV əsr türk divan ədəbiyyatının nümayəndələrindən olan Əhmədi də “Xəmsə”yə cavab yazan müəlliflərdəndir (ö. 815/1412-13) (Ayçiçeği, 2013: 131). Qeyd etməliyik ki, şair “İskəndərnamə” əsərini sələfi Nizamidən fərqli olaraq,

mütəqarib deyil, əruz vəzninin rəməl bəhrinin *fâ 'ilâtün / fâ 'ilâtün / fâ 'ilün* ölçüsündə yazmışdır. Məsnəvinin “Müqəddimeyi-dasitan və sifəti-bahar” adlı hissəsində baş qəhrəmanın – İskəndərin ömür yolundan bəhs edən müəllif xalq dastanlarında olduğu kimi, qəhrəmanın nəzir-niyazla doğulduğunu, məşhur alimlərdən, Ərəstu, Sokrat kimi filosoflardan təlim aldığı, özünün də on yaşında bir filosofa çevrildiyini qeyd edir:

-+ - - / - + - - / - + -

Olup Eflâtûn-ıla Bukrât şâd
Virdiler ol gün aña İskender ad
... **Altı** yıl âyîn-ile ol şâh-zâd
Terbiyet buldı vü lâyıq bûd u zâd
Yidisinde âgâz itdi ol nâm-ver
Tâ ki ögrene Ârestûdan hüner...
Oldı **on** yaşında ol bir feylesûf
Kim felek esrârına buldı vukûf
...Çünkü on yaşadı ol gîtî-fürûz
Tazı atlar istedi vü bâz u yûz
...Çünkü **onbiş** yaşına irişdi şâh
Feylekûsa irdi fermân-ı Îlâh (Ahmedî, 36)

Məsnəvinin dili əruzun tələblərinə uyğun olaraq ərəb və fars alınmaları ilə zəngindir: *terbiyet, layıq, ağaz, hüner, feylesuf, felek, esrar, vukuf, giti-fürüz, baz, ferman* və s.

Məsnəvilərdə vücutnamələrə müraciət edilməsinin əsasının dastan ənənəsindən qaynaqlandığını qeyd etmişdik. “İskəndərnamə” əsərinin də strukturunda dastan ənənəsinin geniş təsirini görürük. “*Ahmedî'nin eserinde “dâstânlar”ın tertip hususiyetleri bakımından önem arz ettiği görülmektedir. Her “dâstân”; mukaddime-i dâstân, matla-ı dâstân, hâtime-i dâstân olmak üzere üç ana bölüme ayrılmaktadır. Her dâstânın başında müellif; bülbüle, papağana ya da içki sunan güzele seslenir. Genellikle dâstânların mukaddimesinde, Ahmedî'nin ruh haline göre ilkbahar, sonbahar veya yaz tasvirleri yer almaktadır*”. (Ayçiçeği, 2013: 138) Ümumiyyətlə, bütün məsnəvilərdəki vücutnamələrin poetik strukturu ilə dastanlardakı vücutnamələr arasında struktur-semantik paralellik var. “Manas”, “Bekçi”, “Kubikul”, “Kococaş” kimi müxtəlif dastanların giriş bölümündə qəhrəmanın sürətlə böyüməsi motivinə və epik bioqrafiyasına rast gəlirik. Dastanlar üçün səciyyəvi olan bu struktur eynilə adlarını qeyd etdiyimiz məsnəvilərin də arxitektionik elementi kimi diqqəti cəlb edir.

3. Aşiq Paşanın “Qəribnamə” və Manisalı Caminin “Məhəbbətnamə” məsnəvilərində vücutnamə

Klassik türk şeirinin görkəmli nümayəndələrindən olan Aşiq Paşa 1329-cu ildə “Qəribnamə” əsərini əruz vəzninin rəməl bəhrinin *fâ 'ilatün / fâ 'ilatün / fâ 'ilün* qəlibində yazmışdır. Aşiq Paşanın məsnəvisində şifahi ədəbiyyatdan qaynaqlanan

digər poetik elementin – bənzətmə ünsürlərinin yer aldığını görürük. Aşık Paşa insan ömrünün 80 ilini dörd fəsilə müqayisədə təsvir edir:

Uşbu **seksen yıl** dahı dörd fasl olur
 Degme faslına **yigirmi** yıl gelür
 Her birinüñ şerhini eydem ‘ayân
 Diñle imdi niçedür bellü beyân
 Fasl-ı evvel kim **yigirmi** yıl-durur
 Şol yazuñ üç ayına kâbil-durur
 Ol üç ayda ne ki ‘âlemde olur
 Cisme bu **yigirmi** yılda ol gelür (Aşık Paşa, 2000:119)

Aşık Paşanın dilində alınma sözlərin nisbəti Yusif Xas Hacib ilə müqayisədə daha çox olduğu üçün ərəzda nizamsızlıq (zihaf və imalələr) o qədər də müşahidə edilmir.

XVI əsrdə yaşamış Manisalı Caminin “Məhəbbətnamə” məsnəvisinin digər adı “Vamiq və Əzra”dır. Bu məsnəvidə də bir yeniliyi müşahidə edirik: hər iki baş qəhrəmanın doğulmasından ilk gənclik yaşlarına qədər ömürləri təsvir edilir. Məsnəvi müzare bəhrinin *məf’ülü/fâ ‘ilâtün/məf’ülü/fâ ‘ilâtün* qəlibində yazılmışdır.

- - +/ - + - - / - - + / - + - -

Çün oldı /nâz-ıla/ perverde / ol gül
 İrüp **bi/r** yaşı/na ötdi /çü bülbül
 İrişdi çünki **üç** yaşına Vâmık
 Görenler cân u dilden oldı ‘âşık
 ...İrişdi **beş** yaşına şâh-ı ferruh
 Degürmez oldı hiç kimseye päsuh
 Tamâm **on** yaşa irdi Şâh Vâmık
 Kim oldı pür-usûl ü pür-yaraşık
 Çün irdi **on iki** yaşına sultân
 Cihânda oldı Rüstəm gibi destân

(Manisalı, 64-65)

4. Bədri DİLŞADIN vücutnaməsinin poetik xüsusiyyətləri

Bədri DİLŞAD 1427-ci ildə “Qabusnamə”ni türk dilinə tərcümə etmiş və “Muradnamə” adlandırmışdır. Sultan II Murada ithaf edilən bu məsnəvidəki vücutnamə 30-80 yaş arası insan ömrünü əhatə edir. Şeir əslində qocalıqdan şikayət kimi də səslənir. Bayram KAYANIN qeyd etdiyi kimi, “...*öncelikle gençlere seslenen şair, yaşlanınca bilgisiz kalınmaması için gençlikte bilim, marifet ve güzel ahlâk öğrenilmesi tavsiyesinde bulunur, ardından ölüm hakkındaki uyarı ve nahiyyələrine geçer. Kişi ölümdən asla gafil olmamalıdır; zira ölüm uzak iken birden yakın oluverir*”. Məsnəvi “Şahnamə” vəznində, yəni mütəqarib bəh-rində qələmə alınmışdır: *fəulün / fəulün / fəulün / fəül*

Kocalık şu rencdir kim, ana ilâc,
 Ölümdür bilirsın, çü gözünü aç.

Ne renc olsa, gündən güne yoğ olur,
Evet kocalık güne gün çoğ olur.

Ki hikmet kitâbında ben görmişem,
Beyân edeyim kim neden görmişem.

Demiş kim **otuz** yılda iken kişi,
Hemişe ziyâde bulur her işi.

Otuzundan erişince **kırka** şumâr,
Terakki edemez ü tutar karâr. (Kaya, 2004: 137-138)

Nəticə

Tədqiqata cəlb etdiyimiz əsərlər XI-XVI əsrlərə aiddir və türk xalqlarının arxaik dastan mətnlərindən aşiq yaradıcılığına qədərki mərhələdə vücutnamələrdə vəziyyəti əks etdirir. Həmin vücutnamələr müstəqil bir əsər kimi təşəkkül etməsə də, məsnəvilər daxilində müəyyən inkişaf prosesindən keçmişdir. XVI əsrdən sonra aşiq yaradıcılığında geniş şəkildə müraciət edilən vücutnamələr heca vəznindədir. Əruz vəznli vücutnamələrin struktur-semiotik xüsusiyyətləri “Qutadqu bilik” məsnəvisinə əsaslanır. Heca vəznli vücutnamələr isə “Divani-hikmət”dəki vücutnamənin arxitekonikası üzərində qurulur. Beləliklə, əruz vəznli vücutnamələrdə qəhrəmanın ömrünün əksərən ilk onilliyi və ya iyirmi illiyi barədə məlumat verilir. Aşiq Paşa isə insan ömrünü 80 il içərisində xülasə edir. Bu strukturda qurulan vücutnamələrdə ömrün ilin fəsilləri ilə müqayisəli təqdiminə rast gəlirik.

Əruz vəznli vücutnamələr semantik baxımdan iki istiqamətdədir: 1) qəhrəmanın ömrünün müəyyən yaşlarının ifadəsi; 2) insan ömrünün ümumi şəkildə xülasə edilməsi. İkinci semantik qrupa aid vücutnamələrdə didaktik məzmun daha qüvvətlidir. Birinci istiqamət Nizami Gəncəvinin, ikinci istiqamət isə Yusif Balasaqunlunun adı ilə bağlıdır. “Qutadqu bilik”də əruz hələ türk şeirinə tam uyğunlaşdırılmadığı və alınma sözlərin miqdarı çox olmadığı üçün vəznin tələblərinə hər zaman əməl edilmir. Daha sonrakı müəlliflərin əsərlərində ərəb və fars sözlərinin işləkliyi artdığı üçün əruz qəliblərinə daha çox uyğunluq müşahidə edilir. Bu cəhət əruz vəznli vücutnamələrdə vəzn baxımından bir sıra təzahürlərin dövrün dil-üslub xüsusiyyətləri ilə bağlı olduğunu, həmin vücutnamələrin aid olduqları məsnəvilərin leksik və texniki xüsusiyyətlərini daşdığını göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmed Rıdvan'ın Hüsrev ü Şîrîn Mesnevîsi. Hazırlayan: O. Kemal Tavukçu. T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü 3127 Kültür Eserleri 410, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10666, metinpdf.pdf?0-05.08.2016>.
2. Ahmedî. Iskender-nâme. Hazırlayan: Dr. Yaşar Akdoğan. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

3. Âşık Paşa (2000). Garib-nâme. Hazırlayan: Prof. Dr. Kemal Yavuz. İstanbul. (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10669,garib-namepdf.pdf?0-04.01.2017>)
4. Ayçiçeği Bünyamin. Ahmedî (815/1412-13) ile Behiştî (917/1511-12?)'nin İskender-nâme'lerinin Şekil ve Muhteva Bakımından Karşılaştırılması (2013). Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 10, İstanbul.
5. Balasaqunlu, Yusif (2003). Qutadqu bilik (poema). Tərcümə edən: X.R.Ulutürk, Bakı: Gənclik.
6. Çelebioğlu, Amil (1998). Türk Edebiyatında Yaşnameler. Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları, İstanbul: MEB Yayınları.
7. Eraslan, Kemal (2000). Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler. Ankara: Kültür Bakanlığı 1000 Temel Eser.
8. Ergin, Muharrem (1989). Orhun Abideleri. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
9. Fikrətqızı, Elmira (2015). Türk xalqları ədəbiyyatında vücudnamələr. Bakı: Elm.
10. Kaya, Bayram Ali (2009). Murâd-nâme ve Muhammediye Mesnevîlerinde Ölüm Temi. Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/7 Fall.
11. Kaya, Doğan (2004). Yaşnameler. Ankara: Akçağ Yayınları.
12. Quliyev, Tərlan (2013). Əruzun təcrübi məsələləri. Bakı: Elm və təhsil.
13. Lâmiî – Ferhadnâme.
<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78433/lamii---ferhadname.html>
14. Manisalı, Câmî'î. Muhabbet-nâme (Vâmık u 'Azrâ). T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü 3206, Kültür Eserleri 457, (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10699,metinpdf.pdf?>)
15. Taş, İsmail (2010). Kutadgu Bilig'in Teorik Yapısı. Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 5/3 Summer.

Эльмира Мамедова-Кекеч (Азербайджан)

Структурная семантика вуджуднаме написанных в размере аруз, в литературе тюркских народов

Резюме

Вуджуднаме, как и другие тексты, связанные с человеческой жизнью, является жанром, к которому нередко обращаются в литературе большинства тюркских народов. До недавнего времени вуджуднаме рассматривались лишь как объект исследования ашугского творчества и воспринимались только как стихи, написанные в слоговом размере. Однако в контексте общетюркской литературы очевидно, что возможности художественного выражения этого жанра присутствуют как в размере аруз, так и в свободном стихе. Первые классические образцы вуджуднаме были написаны в размере аруз. В качестве примера можно отметить вуджуднаме, использованный в произведении «Кутатгу билик» Юсифа Хас Хаджиби, который одновременно является автором одного из первых тюркских месневи. Это произведение было написано в бахре мутагагриб размера аруз, как и «Шахнаме» Фирдовси и «Искендернаме» Низами. Газель Юнуса Эмре «Кенуль» и образец вуджуднаме в месневи ашуга Паши «Гарибнаме» также написаны в размере аруз. В этом размере написаны и ву-

дждуднаме в месневи таких авторов, как Низами Гянджеви, Ахмеди, Ламии, Маниса-лы Джами, вернее, стихотворные отрывки, в которых описывается эпическая биография главного героя. Вудждуднаме «Годжа ве гендж» («Старик и юноша») Бадри Дильшада было написано также в размере аруз в XV веке. Наставление-вудждуднаме под названием «Ойуднаме» неизвестного автора написано в бахре хазадж размера аруз. В этих вудждуднаме доминирует влияние арабского и персидского языков. Вудждуднаме, созданные в размере аруз, в отличие от таковых в слоговом размере, несамостоятельны, они характеризуются тем, что занимают место внутри других поэтических текстов. В статье данные вудждуднаме впервые привлекаются к системному анализу.

Ключевые слова: *аруз, вудждуднаме, месневи, тюркские народы, Юсуф Хас Хаджиб, Низами Гянджеви, Ашуг Паша, Бадри Дильшад.*

Elmira Mammadova – Kekech (Azerbaijan)

The Sturctural Semantics of Aruz Meter Vujudnames in Literature of Turkic Peoples

Abstract

Like many other texts concerning humankind's life, vujudname is one of the genres which is regularly used in Literature of most of Turkic peoples. Vujudnames have always been studied as simply the object of ashug creativity and understood only as the poems written in syllabic (heca) meters up to now. But in the context of Turkic-wide literature it can clearly be seen that the literary-expressive possibilities of this genre exist both in aruz and vers libre. The initial classical samples of vujudname were written in aruz meter. As an example, the author of one of the first Turkish mesnevis in Literature of Turkic peoples-Yusif Khas Hajib and vujudname is his book "Qutadqu-Bilig" can be shown. Like "Shahname" by Firdovsi, "Iskendername" by Nizami, this book was written in the dimension of mutagarib of aruz meter. The gazel by Yunis Amra with the radif "Konul" as an example of vujudname and the couplet "Garibname" by Ashug Pasha are also in aruz meter. Besides, all vujudnames in the works by Nizami Ganjavi, Ahmadi, Lamii, Jami from Manisa are written in aruz. The vujudname "Old and Young" by Badri Dilshad written on the XV c. is also in aruz. The vujudname entitled "Reminders" by an unknown author is in hazaj of aruz meter. The influence of the Arabic and Persian languages is clearly observed in these vujudnames.

Unlike vujudnames in heja meter, the vujudnames in aruz meter are characterized with their usage not in an independent, but in a different poetic text.

The paper deals with these vujudnames for the first time and analyzes them in details.

Key words: *aruz, vujudname, mesnevi, Yusif Khas Hajib, Nizami Ganjavi, Ashug Pasha.*